

نزاع و همیاری استعمارگران

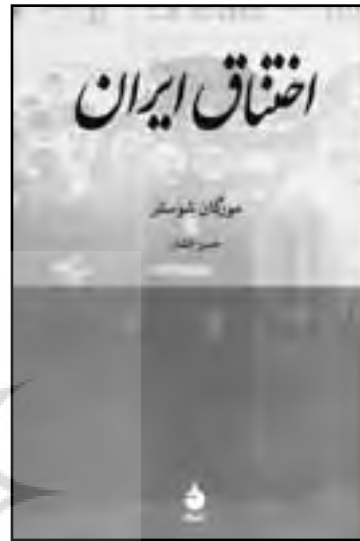
سفرنامه‌ها در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد، اوضاع زمانه و روزگار، بخش‌های مختلف مردم، ارتباط آنان با حاکمیت و یا سیاست حاکم بر جامعه نمایان می‌شود. به عبارت بهتر، سفرنامه همواره شناختی از چگونگی زندگی مردم، محیط‌های مادی و معنوی که مردم در آن زیست می‌کنند، به‌عنوان موادی خام جهت تعلیل و تحلیل پژوهشگر تاریخ فراهم می‌آورد. از این روست که بررسی و نقد محتوای سفرنامه‌ها در تنظیم و ارائه‌ی نگرش‌های تاریخی نقش عمده‌ای ایفا می‌کند.

کتاب اختناق در ایران روایتی است شخصی از ویلیام مورگان شوستر که با زحمات و تلاش‌های ارزشمند حسن افشار ترجمه و توسط نشر ماهی در سال ۱۳۸۶ به زیور طبع آراسته شده است. این کتاب شامل دوازده فصل و شش پیوست است، به‌صورتی که کاستی‌های احتمالی اثر را پیوست زیبا و صدالبته، عکس‌های مجموعه برطرف می‌کند.

توافق‌نامه‌ی ۱۹۰۷ انگلیس و روسیه نشان داد که مشروطه‌خواهان ایرانی بی‌پرده به استفاده از تضاد بین انگلیس و روسیه‌ی تزاری در حفظ منافع خویش دل بسته‌اند. توافق‌نامه‌ی روسیه - آلمان (۱۹۱۱م)، در ارتباط با ایران و ترکیه، بار دیگر این موضوع را تأیید کرد. با این همه، دولت مستوفی‌الممالک در آغاز سال ۱۹۱۱، با هدف سازماندهی مجدد دارایی‌ها، مشاوران آمریکایی را به سرپرستی مورگان شوستر به ایران دعوت کرد. تلاش‌های امپریالیزم آمریکا برای اشغال موضعی استوار در ایران، که با کمک مورگان شوستر انجام شد، تقابل جدی انگلستان و روسیه را به دنبال داشت. هم‌چنین این اقدامات وضعیت سیاست خارجی ایران را در برابر دولت‌های امپریالیستی وخیم‌تر کرد (نایب‌پور، ۱۳۸۶، ص ۱۳).

از وجوه بارز و ارزشمند اثر مورد سخن، آن است که در مقدمه‌ی آن توصیف بسیار خوبی از حوادث دوره‌های اول انقلاب وجود دارد. دوازده فصل و ضمیمه کتاب مورگان شوستر به‌قدر کافی مجموعه‌ای وسیع از پرسش‌ها را درباره‌ی وضعیت مالی، نظام اداری و اجتماعی و سیاسی ایران در سال ۱۹۱۱ پاسخ داده که با فعالیت نویسنده‌ی اثر به عنوان خزانه‌دار ارتباط داشته است. (نایب‌پور، ص ۱۳).

فصل اول کتاب اختناق ایران به تصمیم مجامع ایرانی برای استخدام و ورود مستشاران آمریکایی به ایران اختصاص یافته است. یکی از نکته‌های مهم در این فصل اصرار و ابرام مورگان شوستر در به دست آوردن اختیار تام برای تصدی خزانه‌داری کل کشور برای مدت سه سال است تا بتواند به اهداف بلندپروازانه‌اش جامعه‌ی عمل پیوشاند (افشار، ص ۵۴). هم‌چنین شوستر ادعا دارد از حمایت یک‌پارچه مطبوعات در سراسر کشور برخوردار بوده و البته در این میان از حساسیت مضحک

- اختناق ایران
- ویلیام مورگان شوستر
- حسن افشار
- تهران، نشر ماهی، ۱۳۸۶، ۳۲۸ صفحه

اختناق ایران عنوان کتابی است از ویلیام مورگان شوستر، حسابدار و کارشناس ارشد مالی، که در سال ۱۲۹۰ شمسی با چند دستیار از آمریکا راهی ایران شد تا امور مالی نابسامان کشور را (به‌زعم خویش) سروسامان دهد. بر این اساس، پس از تصویب مجلس، ریاست کل خزانه‌داری را به او سپردند. ولی با کارشکنی‌ها و دشمنی‌های دولتی صاحب نفوذ در ایران، به‌ویژه روسیه و البته انگلیس، ناچار شد پس از هشت ماه به کشور خود بازگردد. شوستر پس از آنکه به وطنش بازگشت، بی‌درنگ قلم در دست گرفت و آنچه را در ایران دیده بود، به روی کاغذ آورد و شد این کتابی که اکنون می‌خواهیم آن را معرفی و نقد کنیم.

اصولاً سفرنامه یکی از انواع متون تاریخی است که خواننده را با اوضاع و احوال جامعه‌ی موردمشاهده‌ی مسافر آشنا می‌سازد. در مسیر این آشنایی، تصویری از اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، معیشتی، فرهنگی و آداب و رسوم ترسیم می‌شود که وقوف بر این دانستنی‌ها، برای هر پژوهشگر تاریخ ضروری است؛ زیرا از خلال شناختی که این

مردم ایران که به طور دقیق، پس از انعقاد عهدنامه‌ی گلستان و به‌طور عام پس از روی کار آمدن قاجاران در ایران، تمام منافع ملی خود را در اهرم دو قدرت روس و انگلیس تاراج شده می‌یافتند، نمی‌توانستند به غارتگر سومی به نام آمریکا و دارودسته‌ی شوستر هم اقبال و ادبار نمایند. هرچند که شوستر ادعا دارد تمام مردم ایران از او استقبال می‌کنند

سوم) توجه به انگیزه‌ها، نحوه‌ی سازماندهی و راه‌اندازی ژاندارمری خزانه است که به دست شوستر و برای حفاظت از اهداف آمریکایی‌ها، ولی در قالب نیرویی جدید و به‌بهانه‌ی پیشبرد اهداف مالی دولت تأسیس شد. شاید وقتی صحبت از تأسیس نیروی نظامی به میان آمد، دولت‌های آلمان و اتریش هم به جرگه‌ی مخالفان حضور شوستر پیوستند. ضمن انتقاد از نیروهای نظامی ایران، که موجودی خیالی بود، ضرورت تشکیل نیرویی کارا و مؤثر تبیین می‌شود و در این راستا، استفاده از سرگرد استوکس بریتانیایی در دستور کار مورگان شوستر قرار می‌گیرد (افشار، ص ۹۱).

از آنجایی که در دو کتاب اختناق ایران و تاریخ مبارزات سیاسی - اجتماعی در استرآباد، به حد کافی مطالبی پیرامون تأسیس ژاندارمری و ارتباط آن با اموال شعاع‌السلطنه وجود دارد، در این مجال از ذکر توضیح بیشتر خودداری می‌شود. شایسته‌ی یادآوری است که چالش‌های موجود در جامعه‌ی ایران برای بازگرداندن اموال دولت و اخذ مالیات‌ها، شوستر را بر آن داشت تا به تشکیل نیرویی مسلح و جدید تحت عنوان ژاندارمری خزانه دل ببندد.

«همدردی» نسبت به مبارزات انقلابی مردم ایران، که مورگان شوستر، ادوارد براون، پ. سایکس و دیگر نویسندگان غربی آن را تبلیغ کردند، بیهوده در صحت نگرشی می‌کوشید که لنین نسبت به سیاست دولت‌های امپریالیستی در آسیا داشت. امپریالیست‌ها، از یک سو عملاً ائتلافی برای مبارزه با جنبش ملی در آسیا تشکیل دادند و از سوی دیگر، از این جنبش ملی و رهایی‌بخش علیه یکدیگر و در راستای منافع امپریالیستی خویش بهره گرفتند (نایب‌پور، ص ۲۰).

عنوان فصل چهارم اثر شوستر، تلاش محمدعلی میرزا برای باز پس گیری تاج و تخت است (افشار، ص ۹۹). از ویژگی‌های خوب و

ایرانیان به هرگونه «انتقاد مطبوعاتی» هم انتقاد کرده است. از آنچه نویسنده‌ی کتاب اختناق ایران پیرامون نوز بلژیکی آورده است، می‌توان چنین نتیجه گرفت که اصولاً غیر از روس‌ها و انگلیس‌ها به عنوان دو قدرت متخاصم و حاضر در ایران، بلژیکی‌ها هم مخالف حضور شوستر در ایران بوده‌اند؛ زیرا قصد داشتند به هر نحو ممکن، تأثیر استخدام آمریکایی‌ها را تا حد امکان به صفر برسانند (افشار، ص ۶۲). از نکته‌های قابل توجه آن است که در خلال این اثر، از ادبیات مردم مشرق‌زمین، به‌ویژه رواج شایعات به سرعت برق و باد در ایران و نیز سوءظن یا به قولی «سیاست بی‌اعتمادی» مردم ایران بارها سخن به میان آمده است (همان، ص ۶۶).

شکی نیست مردم ایران که به‌طور دقیق، پس از انعقاد عهدنامه‌ی گلستان و به‌طور عام پس از روی کار آمدن قاجاران در ایران، تمام منافع ملی خود را در اهرم دو قدرت روس و انگلیس تاراج شده می‌یافتند، نمی‌توانستند به غارتگر سومی به نام آمریکا و دارودسته‌ی شوستر هم اقبال و ادبار نمایند. هرچند که شوستر ادعا دارد تمام مردم ایران از او استقبال می‌کنند.

فصل دوم کتاب شوستر به ترسیم اوضاع سیاسی - مالی ایران در آستانه‌ی ورود هیأت آمریکایی به تهران اختصاص دارد. او ادعان دارد که دو قدرت بیگانه روس و انگلیس به قول خودشان «منافع ویژه» در ایران دارند و البته از مفتخواران درباری هم غافل نمانده است.

مورگان شوستر نویسنده‌ی کتاب تنهایی ایران «اختناق ایران» عملاً دست‌نشانده‌ی تشکیلات دولتی آمریکا به شمار می‌رفت. او در زمان اقامت در ایران (۱۹۱۱) تلاش کرد تا شرایط ورود امپریالیسم آمریکا را به این کشور آماده سازد. شوستر در اثر خویش تمام اقدامات را به کار می‌بندد تا اهداف اصلی خویش را پنهان سازد و در راه نیل به این هدف، شدیدترین ملامت‌ها را متوجه سیاست امپریالیستی روسیه‌ی تزاری و انگلستان در ایران می‌کند. او اعلام می‌کند که انگلستان و به‌ویژه روسیه‌ی تزاری در نقش نابودکنندگان ایران عمل کردند. شوستر، به هر نحو ممکن، احساسات خود را نسبت به انقلابیون ایران سر زبان‌ها انداخت و حتی کتاب خود را به مردم ایران تقدیم کرد.

عوامفریبی شفاف‌ی نویسنده‌ی آمریکایی با هدف فریب مردم ایران و متقاعد کردن ملی‌گرایان ایران در این راستا صورت گرفت که دولت آمریکا - برخلاف روسیه‌ی تزاری و انگلستان - هیچ‌گونه هدف امپریالیستی در ایران نداشته است. گویی حتی خود او نیز کاملاً بدون طمع در ایران فعالیت داشته است. (نایب‌پور، همان، ص ۱۹).

یکی از محوری‌ترین مطالب مندرج در کتاب اختناق ایران (فصل

**افرادی که شوستر از آنان ذیل عنوان
عناصر شریر و رانده‌شدگان سیاسی از
قفقاز یاد می‌کند، کسانی بودند که با عنوان
بلشویک‌های قفقاز و ماوراء قفقاز رهسپار
ایران شدند تا با همیاری و مساعدت خود،
زمینه‌های پیروزی انقلاب (۱۹۱۱-۱۹۰۵)
ایران را فراهم آورند**

مسلح روسیه به ایران، اصلی‌ترین مباحث فصل هفتم کتاب را تشکیل می‌دهد. هم‌زمان با گسترش اخباری درخصوص حمله‌ی روسیه به ایران، اوضاع پایتخت به هم می‌ریزد، که این از هم‌گسیختگی را شوستر در ذیل عنوان بلوای نان توصیف کرده است. ضمن تعریف و تمجید دوباره از یفرم خان در رأس نظمی و ژاندارمری، موضوع انجمن‌های سری تهران و فعالیت آنان در دفاع از اصول و آرمان‌هایشان تصویر شده است. به‌رحال، مجلس دوم در برابر اولتیماتوم دوم روس‌ها دوام نیاورد و با انحلال مجلس دوم، کابینه هم مطابق قانون اساسی منحل شد (همان، ص ۱۵۲) و علما اجناس روسی و انگلیسی را تحریم کردند. شوستر مدعی است: «اینکه روسیه علناً لشکر بزرگی برای اخراج من به ایران فرستاده بود، در کنار حمله‌های کینه‌توزانه که مطبوعات نیمه‌رسمی روسیه به من می‌کردند، حکم فراخوانی داشت برای خیل عناصر شریر و رانده‌شدگان سیاسی از قفقاز (که صدها نفر از آن‌ها در تهران بودند) تا با کشتن من (مثل صنایع‌الدوله) دوباره از حمایت و الطاف دولت روسیه برخوردار شوند (همان، ص ۱۵۴)».

افرادی که شوستر از آنان ذیل عنوان عناصر شریر و رانده‌شدگان سیاسی از قفقاز یاد می‌کند، کسانی بودند که با عنوان بلشویک‌های قفقاز و ماوراء قفقاز رهسپار ایران شدند تا با همیاری و مساعدت خود، زمینه‌های پیروزی انقلاب (۱۹۱۱-۱۹۰۵) ایران را فراهم آورند. انگیزه‌ها، مسیر ارتباطی، نحوه‌ی مشارکت و همیاری انقلابیون قفقازی با انقلابیون ایرانی، به‌ویژه در نبرد سرنوشت‌ساز تبریز و قیام ستارخان موضوع کتابی است با عنوان «انقلاب ایران و بلشویک‌های ماوراء قفقاز»، که در سال ۱۳۸۵ از روسی به فارسی ترجمه شده و در دسترس علاقه‌مندان پژوهش در تاریخ معاصر است. علی‌ای‌حال، فشار سیاسی رو به تزاید روس‌ها اندک‌اندک بساط سطوت شوستر را از هم پاشید (همان، ص ۱۵۴). بخش‌هایی از این فصل، به دلآوری و شجاعت بی‌مانند زنان ایرانی اختصاص دارد و شوستر این فرصت را به دست آورد تا جلوه‌های فراوانی از عزم و نفوذ زنان مسلمان را به چشم ببیند (همان، ص ۱۵۸).

مورگان شوستر در دیباچه‌ی اثرش تأکید دارد که حقایق مطرح‌شده توسط وی «از موثق‌ترین منابع و از یادداشت‌های شخصی مؤلف، که در زمان اقامتش در ایران تکمیل نموده، اخذ شده است». اظهارنظر آخر، نیازمند توجه‌ی موشکافانه است. تبدیل یادداشت‌های شخصی به مهم‌ترین منبع برای تکمیل کتابی به‌صورت غیرمستقیم در

قابل‌ذکر این فصل ارائه‌ی شرحی جامع از یفرم‌خان ارمنی است. همچنین اوضاع شهر تهران در آستانه‌ی شورش ضدانقلابی محمدعلی شاه ترسیم شده است. شکی نیست که مقامات عالی روسیه، بلکه همه‌ی دستگاه اداری آن کشور، از لشکرکشی محمدعلی میرزا برای بازپس‌گیری تاج و تخت ایران مطلع بودند. صحت این ادعای شوستر زمانی دقیق‌تر و مشخص‌تر می‌شود که با مطالب کتاب «آ. ماتویف» مقایسه و تطبیق شود.

باید تأکید کرد که توصیف حضور شاه مخلوع در ایران، ارزیابی مناسبات دولت روسیه‌ی تزاری نسبت به جنگ شهری در ایران، که توسط مورگان شوستر ارائه شد، بعدها بدون نقد و بررسی لازم توسط منابعی با اصل و ریشه‌ی متفاوت همچون گورکا - کراژین، پتروف، ایلینسکی و برخی از نویسندگان استفاده شده است (همان، ص ۲۱).

در فصل پنجم کتاب اختناق ایران، از موضوع جنگ با شاهزاده سالارالدوله و پیامدهای مصادره‌ی دارایی‌های شاهزاده شعاع‌السلطنه سخن به میان آمده است (افشار، ص ۱۲۳). اصلی‌ترین بحث در این فصل، ادعای مهم و عجیب مورگان شوستر است که هیچ‌یک از دو سفارت (روس و انگلیس) اعتراضی نسبت به مصادره‌ی دارایی‌های شعاع‌السلطنه و سالارالدوله نداشتند (همان، ص ۱۲۵). در صورتی که در کتاب تاریخ مبارزات سیاسی اجتماعی در استرآباد، نحوه‌ی ارتباط و تعامل شعاع‌السلطنه و محمدعلی شاه در طراحی کودتای ضدانقلابی به‌دقت و موجز آمده است. بر این پایه، «شعاع‌السلطنه، محمدعلی شاه را از طریق ایستگاه مرزی «رادویزیلوف» به‌عنوان خدمتکار خویش عبور داد. شعاع‌السلطنه در مرز، گذرنامه‌ی ترکی‌های خود را نشان داد و...» (نایب‌پور، همان، ص ۸۷). چنان‌چه مطالب موجود در کتاب آ. ماتویف، که از زبان روس‌ها و با تکیه بر اسناد آنان نقل شده است، بررسی شود؛ علت حساسیت فوق‌العاده روس‌ها به شعاع‌السلطنه روشن می‌شود. تا جایی که روس‌ها او را تبعه‌ی خود پنداشتند و درصدد دفاع از اموال و دارایی‌های وی برآمدند. پس طبیعی بود که محمدعلی شاه و شعاع‌السلطنه در یک جرگه قرار گیرند و حوادث آنطور رقم خورد که موجب ناراحتی شوستر و انگلیسی‌ها شود. در هر حال، مضمون فصل ۵ از عنوان‌ها مشخص است: «اقدامات نظامی علیه شاهزاده سالارالدوله؛ شکست او در برابر نیروهای دولتی؛ حادثه‌ی ضبط دارایی‌های شاهزاده شعاع‌السلطنه توسط دولت؛ نامه‌ی من به تایمز لندن (همان، ص ۲۱).

در فصل ششم کتاب، شوستر تلاش بسیاری می‌داند تا علت اولین و دومین اولتیماتوم روس‌ها به دولت ایران و دلایل عقب‌نشینی ایرانیان را در برابر روس‌ها شرح و تفسیر نماید. طبیعی است که اولتیماتوم اول روس‌ها بر ماجرای شعاع‌السلطنه و درگیری برای توقیف اموال وی استوار بود (افشار، ص ۱۳۹). دولت ایران، در برابر این اقدام روس‌ها، اندکی مقاومت کرد تا این که دولت جدیدی در ایران بر سر کار آمد و رأی به عذرخواهی از روس‌ها داد. اولتیماتوم دوم روس‌ها نیز هیچ دلیل و علتی نداشت، به‌جز حضور شوستر در ایران و سپس زمینه‌سازی روس‌ها در عزل مورگان شوستر (همان، ص ۱۴۳)؛ به‌صورتی که بند اول متن اولتیماتوم دوم روسیه، بر انفعال مستر شوستر تمرکز داشت. بلوای نان، رد اولتیماتوم دوم روسیه توسط مجلس و ورود نیروهای

روسیه در ایران، او توانست نسبت به حوادث و ارزیابی منابع متفاوتی که در کتاب اختناق ایران (تنهایی ایران) آمده است، اعتماد کامل ایجاد کند.

در این مورد شرایطی که مورگان شوستر علایق و اندیشه‌های سرمایه‌داری آمریکایی را در آغاز قرن ۲۰م ترسیم کرده، فراموش شده یا بدان توجهی نشده است. در کتاب وی، حقایق بسیاری وجود دارد که می‌توانستند با رویکردی انتقادآمیز از آن بهره‌برداری کنند. پس ضروری است به توضیحات مورگان شوستر درباره‌ی اقدامات سیاست خارجی روسیه‌ی تزاری و انگلستان در دوره‌ی انقلاب ایران با احتیاط بسیار نزدیک شویم و دائماً باید به یاد داشت که این توضیحات و ارزیابی‌ها در راستای چه اهدافی مطرح می‌شود.

مطالب کتاب کلاً به توصیف مبارزات سیاسی - اجتماعی ایران در آخرین سال انقلاب ایران و به انتقاد از مواضعی مربوط می‌شود که انگلستان و روسیه‌ی تزاری، به‌مناسبت تلاش نیروهای مرتجع تندرو، برای بازگرداندن محمدعلی شاه به قدرت اتخاذ کردند (نایب‌پور، همان، ص ۲۲).

تلاش برای بهره‌گیری از درگیری روس با انگلیس و دعوت از هیأت مالیه‌ی آمریکایی به سرپرستی مورگان شوستر، از نمودهای سیاستی بود که تلاش داشت برای کسب درآمد بیشتر، از بهره‌کشی مردم ایران وارد عمل شود. گفتنی است تلاش‌هایی از نوع مورگان شوستر به تحکیم موقعیت ایران کمک نکرد. در نهایت، چنین سیاستی شرایط را در ایران برای تحکیم مواضع امپریالیست‌های آمریکایی و آلمانی آماده کرد، درحالی‌که کشور همچنان در رهن وابستگی به انگلیس و روسیه‌ی تزاری بود.

مردم ایران در آخرین مرحله‌ی انقلاب (۱۹۱۱ - ۱۹۰۵م)، کار را با انگلستان و آمریکا در وهله‌ی اول، و روسیه در وهله‌ی دوم ادامه دادند. رفتار عوام‌فربیان‌های دیپلمات‌های انگلیسی در ایران، اعلام «همدردی» رجال سیاسی مستقل در انگلیس و نیز عوام‌فریبی و فعالیت تبلیغاتی مستشار آمریکایی، مورگان شوستر (۱۹۱۱م)، به‌هیچ‌وجه مردم ایران را در مبارزه برای آزادی یاری نکرد. برعکس، این اقدامات که در مطبوعات منعکس شد، گمراهی بسیاری از رجال جنبش مشروطه‌خواه ایران را درخصوص اهداف حقیقی امپریالیسم آمریکا و انگلیس تأیید کرد (همان، ص ۲۲۳).

پیوست کتاب «اختناق ایران» از ارزشمندترین مجموعه‌هایی است که درخور شأن و منزلت اثر برگزیده شده است. همان‌طور که در آغاز این معرفی خدمت خوانندگان محترم رسید، از ویژگی‌های ارزشمند این کتاب، مجموعه تصاویری است که حدود ۴۸ صفحه از کل کتاب را تشکیل داده و گاه در نوع خود کم‌نظیر است. جا دارد در خاتمه از زحمات و تلاش مترجم محترم جناب حسن افشار و همکاران ارجمند در نشر ماهی برای بار دیگر تشکر و قدردانی شود.

منابع

- ۱- ماتویف، آ: تاریخ مبارزات سیاسی - اجتماعی در استرآباد (عصر مشروطه): مترجم دکتر محمد نایب‌پور، ۱۳۸۶، تهران، مؤسسه‌ی تحقیقات و توسعه‌ی علوم انسانی.
- ۲- آرتوتونیان، گ. س: انقلاب ایران و بلشویک‌های ماوراء قفقاز: ترجمه‌ی دکتر محمد نایب‌پور، ۱۳۸۵، تهران، مؤسسه‌ی تحقیقات و توسعه‌ی علوم انسانی.

اهداف حقیقی فعالیت مورگان شوستر در کتاب وی تبیین نشده است. این اهداف در زیر پرده‌ی همدردی عوام‌فربانه در مبارزات مردم ایران با دستگاه اداری فئودالی - استبدادی، با امپریالیسم روسیه و انگلستان پوشیده مانده است

مضمون و رویکردهای اثر بازتابیده است. کاملاً طبیعی است که مورگان شوستر در یادداشت‌های خود بیش از همه، حقایق و وقایعی را لحاظ نموده که برای وی اهمیت بیشتری داشته است. اگر توجه شود که تمام فعالیت مورگان شوستر برای زمینه‌سازی نفوذ نیروهای آمریکایی در ایران سمت‌گیری شده بود، در آن صورت، متوجه می‌شویم چرا حوادث و تمام مردم و دیپلمات‌های ایرانی، روس و انگلیس که مانع تحقق این هدف بودند، در کتاب او به شدت ملامت شده‌اند. استفاده از سایر منابع، تغییری در وضعیت ایجاد نکرد. مواد موجود در این آثار، تاحدودی شوستر را تحت تأثیر قرار داد (نایب‌پور، همان، ص ۲۱).

در فصل هشتم، ورود نیروهای روس به ایران، کشتار مردم و در نهایت خروج شوستر از ایران درج شده است. شوستر در حالی از ایران رفت که در همان روز رفتن او ژاندارمری خزانه در باغ شاه در حال مشق بودند (افشار ص ۱۷۶). بدین ترتیب، فصل کوتاه و یأس‌آوری از تلاش مستشاران آمریکایی در سرزمین کهن پایان یافت.

فصل نهم به توصیف شخصیت نایب‌السلطنه ابوالقاسم‌خان ناصرالملک همدانی، منش و استعداد ملت ایران اختصاص یافته و در فصل دهم از قرارداد پوتسدام، اهمیت سوق‌الجیشی ایران و سیاست‌های روس و انگلیس سخن به میان آمده است. فصل یازدهم به نظام مالیاتی ایران، طرح‌های تجدید سازمان مالیه و امکانات توسعه‌ی راه‌آهن ایران مربوط است. در این فصل، از فعالیت، نحوه‌ی هزینه‌ها و نگهداری بریگاد قزاق سخن به میان آمده که شوستر آن را «بدنام» نامیده است (افشار، ص ۲۱۴). هم‌چنین به نبود مطلق قوانین کیفری برای مقابله با اختلاس، تقلب و جرایم اشاره شده است.

در فصل دوازدهم یا پس‌گفتار، باردیگر موضوع کارشکنی روس‌ها در امر ایجاد راه‌آهن شرح و بسط گردیده و اشاره شده که یکی از اهداف اصلی که دولت‌های روس و انگلیس در این‌گونه طرح‌ها در پی آن بودند، فلج کردن و به‌گرو گرفتن کامل و همیشگی منابع مالی ایران بود (همان، ص ۱۳۴). در آخرین‌سطور از فصل پایانی اثر، نویسنده ادعا کرده که تنها راه نجات ایران بازسازی مالیه‌ی ورشکسته‌ی آن بود (همان، ص ۲۳۹).

اهداف حقیقی فعالیت مورگان شوستر در کتاب وی تبیین نشده است. این اهداف در زیر پرده‌ی همدردی عوام‌فربانه در مبارزات مردم ایران با دستگاه اداری فئودالی - استبدادی، با امپریالیسم روسیه و انگلستان پوشیده مانده است. افزون بر سرزنش پرزرق‌وبرق سیاست انگلیس و